

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/1>

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК КАТЕГОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

PECULIARITIES OF CULTURE OF HUMAN RIGHTS AS A CATEGORY OF LEGAL SCIENCE

Бунчук О.Б., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Донченко О.П., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті проаналізовано поняття «культури прав людини» як категорії юридичної науки, як складової частини духовної культури суспільства, досліджено співвідношення правової культури і культури прав людини. Складний характер культури прав людини, її трансформація, вплив на неї не правових чинників зумовлюють необхідність дослідження культури прав людини. Науковий аналіз культури прав людини пов'язаний із дослідженням взаємодії феноменів духовної культури і прав людини та їх наукового осмислення. Зазначений підхід зумовлений тим, що культура прав людини, по-перше, є складовою частиною духовної культури суспільства загалом, характеризується спільними й відмінними рисами; по-друге, онтологічно є гарантією реальності прав людини; по-третє, продовжує зберігати тісний зв'язок з правовою культурою, у ряді випадків аж до їх збігу (ототожнення).

Культура прав людини – це складова частина духовної культури, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, емоцій і почуттів, заснованих на визнанні й повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок і вмінь щодо їх реалізації та захисту. Культура прав людини має багатогранний і багаторівневий характер. Так, слід розрізняти наступні її рівні: повсякденний, професійний і теоретичний, які формуються в процесі освіти в галузі прав людини й соціалізації; та типи за суб'єктами: 1) культуру прав людини суспільства в цілому; 2) культуру прав людини окремих соціальних груп; 3) індивідуальну культуру прав людини конкретної особистості.

Визнання в Україні загальнодемократичних цінностей сучасного конституціоналізму, ідеї гуманізації права, нових принципів, завдань і цілей державного й суспільного розвитку припускає поступове формування й зміну рівня правової культури й культури прав людини. Основним гуманістичним принципом, який пронизує ці категорії, є ідея поваги й дійсного дотримання прав і свобод, гідності й цінності людської особистості.

Ключові слова: права людини, культура прав людини, правова культура.

The article analyzes the relatively new category of «human rights culture» for legal science. The complex nature of human rights culture, its transformation, its relationship with legal culture, the impact of non-legal factors on it necessitate the study of human rights culture. Scientific analysis of human rights culture is related to the study of the interaction of the phenomena of spiritual culture and human rights and their scientific understanding. This approach is due to the fact that the culture of human rights, first, is an integral part of the spiritual culture of society as a whole, is characterized by common and distinctive features; secondly, it is ontologically a guarantee of the reality of human rights; third, it continues to maintain a close connection with the legal culture, in some cases until they coincide (identify).

Human rights culture is an integral part of spiritual culture, which is a system of knowledge, values and views, emotions and feelings based on recognition and respect for human dignity, rights and freedoms, as well as practical skills and abilities to implement and protect them. Human rights culture is multifaceted and multilevel. Thus, a distinction should be made between the following levels: everyday, professional and theoretical, which are formed in the process of education in the field of human rights and socialization; and types by subjects: 1) the culture of human rights of society as a whole; 2) the culture of human rights of certain social groups; 3) individual culture of human rights of a particular individual.

Recognition in Ukraine of the universal democratic values of modern constitutionalism, the idea of humanization of law, new principles, tasks and goals of state and social development implies the gradual formation and change of the level of legal culture and human rights culture. The basic humanistic principle that permeates these categories is the idea of respect and genuine respect for the rights and freedoms, dignity and worth of the human person.

Key words: human rights, culture of human rights, legal culture.

Постановка проблеми. Права людини в сучасному світі – цінність загальнолюдської культури. Без усвідомлення цього постулату неможливо об'єктивно оцінювати всю систему складних і суперечливих політичних, правових, соціальних й економічних процесів, які відбуваються як в Україні, так і на міжнародному рівні. Визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю є важливим досягненням цивілізації, базовим правовим принципом і основним завданням гуманізації суспільного життя, зокрема гуманізації права в Україні.

У період реформування правової системи нашої держави особливо вагомим фактором підтримки правових перетворень та їх реалізації повинні стати високий рівень

правової культури і правосвідомості всіх прошарків суспільства. У зв'язку з цим особливою актуальністю набувають питання наукового дослідження нової для юридичної теорії та практики категорії «культура прав людини», яка спирається на демократичні цінності та ідеали прав людини.

Для того, щоб повага прав і свобод людини як основа демократії в сучасній Україні стала нормою, необхідно, щоби громадяни самі усвідомлювали свої права і свободи, мали певні знання у цій сфері, поважали права та гідність інших людей, а також були би наділені практичними навичками їх захисту. Все це – найважливіші елементи культури прав людини, а високий рівень культури прав людини,

в свою чергу, одна з гарантій реалізації прав і свобод. Деякі аспекти культури прав людини до сьогодні залишаються теоретично необґрунтованими, тому їх детальне вивчення, розробка основних понять і категорій має важливе значення.

Аналіз наукових досліджень. Основу для розуміння витоків культури прав людини дослідження створюють праці українських вчених О.В. Гришук, О.Г. Данільяна, С.П. Добрянського, М.Л. Заїнчковського, А.М. Колодія, С.І. Максимова, Н.М. Оніщенко, М.В. Поповича, П.М. Рабиновича, О.Ф. Скакун, В.Я. Тація, Б.Ф. Чміля, Ю.С. Шемшученка та інших. Істотне значення для вивчення культури прав людини мають досягнення вітчизняної науки в галузі аксіології права, теоретичного обґрунтування концепції правової культури та її елементів, досліджень в області теорії й історії права, конституційного права. Разом з тим, незважаючи на активне використання поняття «культура прав людини» в міжнародній і національній практиці, визначення сутності даного складного суспільного явища залишається актуальним.

Метою статті є розгляд поняття «культури прав людини» як категорії юридичної науки, як складової частини духовної культури суспільства, дослідження співвідношення правової культури і культури прав людини.

Вклад основного матеріалу. Наукове розуміння поняття «культура» досить неоднозначне у зв'язку з тим, що воно відображає надзвичайно широке і багатовимірне суспільне явище, яке характеризує особистість, соціальну групу, суспільство. Водночас, всі підходи до розуміння культури взаємодоповнюють один одного, сприяють формуванню повного і глибокого уявлення про неї, мають суттєве значення для юридичної науки, в тому числі, для розробки поняття «культура прав людини».

У спеціалізованій енциклопедичній науковій літературі під культурою розуміють сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. У вужчому сенсі це – сфера духовного життя, яка охоплює мову, виховання, освіту, науку, літературу, різні види мистецтв, систему релігійних вірувань, політичну, правову, побутову культуру, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування [1, с. 171]. «Варто усвідомити, що культура українського народу розвивалася й розвивається нині в тісному взаємозв'язку з культурами інших народів, закономерно перебуваючи в контексті світового культурного процесу. Українці віками творили власну самобутню традицію, успадковуючи культурні цінності своїх предків, переймаючи і творчо осмислюючи надбання інших суспільств» [2, с. 22].

Однією із сучасних визначальних цінностей культури є феномен права, який можна розглядати як сукупність етнічних спільних цінностей (справедливість, порядок, правдивість, вірність, надійність тощо). У широкому розумінні право підтверджує визнану суспільством обґрунтованість і виправданість певної поведінки людей, можливість і свободу реалізації такої поведінки [3, с. 130]. Водночас люди різних культур мають неоднакові уявлення про свободу та примус, рівність і соціальну ієрархію, по-різному оцінюють відносини між Богом і людьми, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками й дітьми тощо. Усе це не може не впливати на норми поведінки та способи їх реалізації в організованому суспільстві.

Слід наголосити на виділенні духовного й матеріального рівнів культури. Духовна культура передбачає діяльність, спрямовану на духовний розвиток людини й суспільства, а також представляє підсумки цієї діяльності. Насамперед, вона формує особистість – її світогляд, погляди, установки, ціннісні орієнтації. Завдяки духовній культурі можуть трансформуватися й передаватися зна-

ння, уміння, навички, ідеї від індивіда до індивіда, від покоління до покоління. Надзвичайно важлива спадкоємність у розвитку духовної культури. Зневага загальнолюдськими цінностями, злам традицій, втрата культурної спадщини, бездуховність – фактори, що сприяють деградації суспільства, дестабілізації суспільних структур.

Правова культура є надзвичайно складною за змістом категорією юридичної науки, важливим, динамічним явищем суспільного життя, культури в цілому, досягненням цивілізації. Вчені розглядають правову культуру як багатоаспектне явище. У першу чергу, як сукупність правових знань, духовних цінностей, принципів правової діяльності, правових звичаїв. З іншого боку, правова культура визначається як ступінь правової розвиненості особи, рівень засвоєння суб'єктом правових норм та можливості об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, характер участі у перетворенні правової дійсності, міра правової активності; оволодіння культурою правового мислення. Крім того, правова культура може бути охарактеризована як процес, спосіб і форма реалізації знань і переконань особи під час здійснення правової діяльності. І нарешті, правову культуру можна розглядати як один з факторів правового регулювання, передумову духовного розвитку людини і суспільства у цілому [4, с. 560-561].

Отже, правова культура – це широке юридичне поняття, яке включає складний комплекс явищ правового життя (правосвідомість, право, правові відносини, законність і правопорядок, правомірну діяльність суб'єктів, державно-правові інститути, юридичну науку, юридичні акти). Слід звернути увагу на те, що в юридичній науці є розповсюдженою позиція щодо ідентичності категорії «правова культура» і поняття «культура прав людини» або ж включення останнього як складової частини до «правової культури».

В сучасній юридичній літературі немає єдиного підходу до питання про сутність нової категорії «культура прав людини» та її співвідношення з іншими правовими категоріями, у тому числі з правовою культурою. Культура прав людини – нова для юридичної науки категорія, яку можна розглядати як один з елементів духовної культури (поряд із правовою, політичною, моральною, художньою, релігійною й т.п.). Як будь-який елемент духовної культури, вона спрямована на формування особистості – її світогляду, поглядів, установок, ціннісних орієнтацій.

Саме поняття вперше з'явилося на сторінках інформаційних матеріалів ООН в 1989 р. і до сьогоднішнього дня в основному фігурувало в документах, присвячених освіті у сфері прав людини. Так, наприклад, згідно зі ст. 4 Декларації ООН щодо освіти та навчання у галузі прав людини від 19 грудня 2011 р. у якості найважливішої мети такої освіти проголошено «розвиток універсальної культури прав людини, при наявності якої кожна людина усвідомлює свої права й обов'язки стосовно прав інших...» [5].

Вважаємо, що визначити категорію культури прав людини доцільно в такий спосіб: культура прав людини – це складова частина духовної культури, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, емоцій і почуттів, заснованих на визнанні й повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок і вмінь щодо їх реалізації та захисту.

Унікальність культури прав людини полягає в тісному зв'язку її основних частин. У якості таких елементів або ознак цієї категорії можна виділити: знання, ціннісні орієнтації та світоглядні установки, емоції й почуття, навички й уміння, що перебувають у системній взаємодії. Інакше кажучи, при розробці поняття «культура прав людини» необхідно звернути увагу на кілька найважливіших аспектів: раціональний, аксіологічний, психологічний і прагматичний.

Поінформованість людини про свої права й обов'язки, безумовно, найважливіший елемент культури прав людини як суспільства в цілому, так і кожного індивіда. Знання – перевірений практикою результат пізнання дійсності, вірне її відображення у свідомості людини. Знання здобуваються на основі порівняння отриманої інформації. Тому недостатньо одержати відомості й мати доступ до якої-небудь конкретної інформації про права і свободи людини, необхідно щоб був практичний досвід її пізнання й осмислення.

Знання людиною своїх прав і свобод – найважливіший раціональний компонент не тільки культури прав людини, але й таких явищ правової дійсності, як правова культура і правосвідомість. Вони мають на меті не тільки виховувати людей, формувати правильні уявлення про права людини як необхідну умову її свободи й рівності, але й створювати правове суспільство, у якому права людини є священними й невід'ємними, а повага і захист прав людини – найважливішою властивістю усього укладу державного й суспільного життя.

Особливу роль у прогресі культури прав людини в суспільстві відіграє розвиток моральних цінностей, переконань стосовно прав і свобод, а також формування в людини відповідних світоглядних установок та відношення до процесів суспільного розвитку. Цінності виражають значимість певного предмета для людини, але лише ту значимість, яка має позитивний характер. Вони відображають прагнення людини до вдосконалення дійсності, що дозволяє їй ще повніше реалізувати свою сутність.

У деяких визначеннях цінностей наголошується на властивостях речей, процесів, явищ, ідей, ідеалів виступати засобом задоволення потреб та інтересів людей, слугувати суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості [6, с. 111–115]. Цінністю для людини є все те, що має для неї певне значення, особистісний або суспільний зміст. «По суті усе розмаїття предметів людської діяльності, відносин у суспільстві та залучених у їх коло природних явищ може виступати у якості цінностей як об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватись з погляду добра і зла, істини або неістини, краси або потворності, можливого або неприпустимого, корисного або шкідливого, справедливого або несправедливого» [7, с. 327]. Культура прав людини також є цінністю.

Початок нового тисячоліття вимагає від людей утвердження нового напрямку думок, нової структури цінностей, зміни свідомості й світогляду. Плідна взаємодія національних культур, їх зближення, об'єднання народів перед обличчям глобальних небезпек, можливі тільки на основі базових цінностей, які іманентно властиві всім культурам: моральних норм, цінності людського життя та гідності, рівності й поваги прав людини, взаєморозуміння і толерантності, визнання багатомірності світу, відмови від насильства й т.п.

Психологічні моменти, почуття як елемент культури прав людини також мають важливе значення. Переживання, усвідомлення, осмислення прав і свобод істотно впливають на вироблення ціннісно-світоглядної орієнтації особистості й на регуляцію поведінки людей у суспільстві. Тобто процес пізнання й формування світоглядних установок, поглядів, переконань неможливі без психологічних моментів.

Емоції – суб'єктивна реакція людини на вплив внутрішніх та зовнішніх подразників, які проявляються у вигляді задоволення або незадоволення, радості, страху тощо. Емоції можуть бути позитивними і негативними. Переживання та емоції негативного характеру, недорозвиненість почуттів можуть викликати нігілістичне відношення до прав і свобод, толерантності, насильства, культури світу. Тому, не заперечуючи величезного значення пізнавальної сторони культури прав людини, не можна зводити до неї всю систему культури прав людини.

Сам процес реалізації прав і свобод і тим більше ступінь активності особистості в цьому процесі значною мірою залежать від того, наскільки вони усвідомлюються й оцінюються особистістю.

Про культуру прав окремої людини можна говорити остільки, оскільки вона знає, розуміє, осмислює, оцінює свої права і свободи, а також реально користується ними в практичній діяльності. Тому в процесі формування культури прав людини найважливішу роль відіграє наявність практичної складової, досвіду – умінь і навичок по захисту й відновленню порушених прав і свобод. Безумовно, цей елемент має істотне значення у формуванні культури прав людини як окремих соціальних груп, так і в суспільстві в цілому.

Слід також урахувати багатогранний і багаторівневий характер культури прав людини. Розрізняють такі типи культури прав людини: 1) культура прав людини суспільства в цілому; 2) культура прав людини окремих соціальних груп; 3) індивідуальну культуру прав людини конкретної особистості. При цьому кожний із зазначених типів культури прав людини представлений сукупністю всіх перерахованих вище елементів. Розглядаючи категорію «культура прав людини», необхідно звернути увагу на наступні її рівні: повсякденний, професійний і теоретичний, які формуються в процесі освіти в галузі прав людини й соціалізації.

Вважаємо, що правова культура і культура прав людини повинні рівною мірою розглядатися у вітчизняній юридичній науці як складові частини духовної культури. При цьому слід звернути увагу на те, що найбільш тісний зв'язок цих категорій здійснюється через правову свідомість.

Правова культура є результатом цілеспрямованого виховання правосвідомості, її вищим ступенем, що виражає серед іншого внутрішнє усвідомлене відношення до прав і свобод, а через них до всього правового життя суспільства. Правова свідомість містить у собі як психологічні, так і світоглядні (ідеологічні) структури, що виражають загальнолюдські цінності, які, якщо мова йде про прогресивну правову свідомість, повинні бути орієнтовані, у тому числі на повагу гідності особистості, визнання прав і свобод людини. Поінформованість кожної людини про свої права й обов'язки – з одного боку, найважливіший елемент культури прав людини, але водночас вона може виступати в якості однієї з характеристик індивідуальної правової свідомості.

Проаналізуємо співвідношення правової культури з культурою прав людини. Насамперед, необхідно виявити те загальне, що їх поєднує. По-перше, і правова культура, і культура прав людини є складовими елементами духовної культури, процес їх формування спрямований на духовний розвиток людини й суспільства, торкається, насамперед, зміни світоглядних установок і ціннісних орієнтацій. По-друге, як вже зазначалося, обидві категорії мають безпосереднє відношення до оцінки прав і свобод людини. Оскільки визнання, дотримання й захист прав і свобод людини складають основу конституційного ладу України, правова культура, так само, як і культура прав людини, припускає осмислене відношення до даної норми індивіда, соціальних груп і суспільства в цілому. По-третє, і правова культура, і культура прав людини мають складну багаторівневу структуру й загальні, насамперед, раціональні елементи в ній.

При цьому правова культура й культура прав людини як наукові категорії мають істотні відмінності. По-перше, на відміну від культури прав людини, яка є комплексним поняттям, що відображає стан духовного життя в цілому, включає морально-етичний, правовий, політологічний і інші аспекти й виступає складовим елементом предмета вивчення різних областей наукового знання, правова культура являє собою винятково юридичну категорію.

По-друге, культура прав людини охоплює все без винятку сторони й аспекти оцінки прав і свобод людини, а правова культура – тільки правовий аспект. По-третє, культура в галузі прав і свобод людини зосереджена на взаєминах держави й особистості, у той час як правовий культура торкається всієї сукупності відносин і взаємозв'язків у державі й суспільстві. По-четверте, на відміну від культури прав людини, правова культура передбачає оцінку не тільки прав і свобод, але й інших норм, принципів, інститутів, у тому числі принципу законності, єдності й поділу влади, парламентаризму, суверенітету народу, місцевого самоврядування тощо.

Отже, культура прав людини – це складова частина духовної культури, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, емоцій і почуттів, заснованих на визнанні й повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок і вмінь щодо їх реалізації й захисту. Визнання в Україні загальнодемократичних цінностей сучасного конституціоналізму, ідеї гуманізації права, нових принципів, завдань і цілей державного й суспільного розвитку припускає поступове формування й зміну рівня правової культури й культури прав людини. Осно-

вним гуманістичним принципом, який пронизує ці категорії, є ідея поваги й дійсного дотримання прав і свобод, гідності й цінності людської особистості.

Висновки. У загальному аспекті культура – це специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений продуктами матеріальної і духовної праці, системою соціальних норм і настанов, духовними цінностями, сукупністю відносин людей із природою, між собою та ставленням осіб до власної особистості; це система життєвих орієнтацій суб'єкта. Культура прав людини – це складова частина духовної культури, що є системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, емоцій і почуттів, заснованих на визнанні й повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок і вмінь щодо їх реалізації та захисту. Визнання в Україні загальнодемократичних цінностей сучасного конституціоналізму, ідеї гуманізації права, нових принципів, завдань і цілей державного й суспільного розвитку припускає поступове формування й зміну рівня правової культури й культури прав людини. Основним гуманістичним принципом, який пронизує ці категорії, є ідея поваги й дійсного дотримання прав і свобод, гідності й цінності людської особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корінний М.М. Короткий енциклопедичний словник з культури. К. : Україна, 2003. С. 171.
2. Мацькевич М. Культура й конституційні культурні права та свободи людини і громадянина : ключові аспекти взаємодії. *Віче*. 2012. № 2. С. 22.
3. Петрова Г.М. Культурологія: конститутивні проблеми : навч. посіб. К. : Атіка, 2009. С. 130.
4. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 560-561.
5. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 66/137 «Декларація Організації Об'єднаних Націй щодо освіти та навчання у галузі прав людини», 19 грудня 2011 р. URL: http://www.un.org/ru/ga/third/66/third_res.shtml
6. Бандура О.О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві. *Проблеми філософії права*. Київ, Чернівці : Рута, 2003. Том I. С. 111-115.
7. Чефранов А.Б. Проблеми застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. *Проблеми філософії права*. Київ, Чернівці : Рута, 2005. Том III. № 1-2. С. 327.